

Філософія основних сфер і напрямів людської життєдіяльності:

Словник – довідник

Видавництво «Новий Світ-2000»

(Digital Humanities) – це область досліджень, навчання та формування цифрових компетентностей на межі комп'ютерних та гуманітарних наук, що поєднують їх з методологію гуманітарних наук (історія, філософія, лінгвістика, література, мистецтво, археологія, музика тощо) з комп'ютерними науками, відкриваючи нові можливості **ФЦЛ.–ЦС**. Мета та цілі дослідження у сфері цифрових гуманітарних наук забезпечують збереження культурної спадщини за допомогою цифрових технологій (Р. Аксельрод, Дж. Серль, З. Рапер). Вчені підтримують поширення, взаємообмін та вільну модифікацію методів, програмного забезпечення, цифрових форматів при викладанні гуманітарних дисциплін. Провідну роль у становленні цифрової філософії відіграв Комітет з філософії та комп'ютерів (Committee on Philosophy and Computers) Американської філософської асоціації (American Philosophical Association, APA), який підтримав створення Міжнародної асоціації з комп'ютерної науки та філософії (International Association for Computing And Philosophy, IACAP), науково-філософського поєднання комп'ютерів та філософії, що сприяли так званому «комп'ютерному повороту» при викладанні філософії (Джон Барвайз). Широкий комплекс питань представлений такими напрямками, як комп'ютерна етика; комп'ютерна естетика; штучне життя; інтернет-етика; етика штучного інтелекту; Mind Uploading («завантаження розуму»); етика машини; кіборги та роботи; Frame Problem – проблема фреймів, що ставить питання про те, як описати світ, що змінюється; технологічна сингулярність (the technological singularity, or the intelligence explosion). Загальним поняттям, що об'єднує **ФЦЛ.–ЦС**, яскраво демонструє так званий панкомп'ютаціоналізм (pancomputationalism – загальна обчислюваність), який став маркером «комп'ютерного повороту», який виходить з усвідомлення того, що вся навколишня реальність може бути з успіхом пояснена взаємодією **ФЦЛ.–ЦС**. (Дж. Серль).

В. Воронкова

ФІЛОСОФІЯ ЧАСУ: час – це давня тема філософських інтересів, хоча тема часу не втрачає актуальності в європейській культурі. Щойно перед мислителем поставало питання зіставлення понять «буття» та «становлення», постійного й змінного, виявлення сутнісної

характеристики, яка могла б відобразити подієвість і плинність, він звертався до категорії часу. Сучасні дослідження людської діяльності пов'язані з фіксацією і визнанням ролі темпоральних характеристик у вивченні об'єкта, а також з використанням поняттєвого апарату філософії часу. Про це свідчать масив спеціальних наукових і філософських публікацій з проблем часу і легітимація в науковому дискурсі метафоричних понять «темпоральний поворот» і «перевідкриття часу».

В історії філософії виділяються дві фундаментальні лінії осмислення темпоральної проблематики – *онтологічна та антропологічна парадигми* часу. Активне формування другої зі вказаних традицій фіксується у Новий та Новітній часи, тоді як перша має набагато тривалішу динаміку становлення.

Онтологічна парадигма часу, модель, в рамках якої осмислення часу здійснюється на підставі аксіоми щодо фундованості часу буттям, бере свої витoki зі стародавніх філософських систем. Лінія античної думки, що йде від Геракліта (його ідеї успадкували Кратіл, Анаксагор, Емпедокл та ін.), вказує на динамічність, плинність світу. У розумінні Геракліта, вічна породжуюча активність першооснови-вогню обумовлює характеристику світу як змінного, такого, що структурується не з актів, а з *подій*. За такою онтологічною установкою формується відповідне уявлення про час. Незважаючи на те, що спеціально розробленої категорії часу у філософа з Ефесу немає, цим поняттям імпліцитно охоплюється визначальний атрибут буття. Згодом через категорії «час» і «становлення» філософами, які мислили в рамках показаної моделі, здійснювалися спроби висловити не зовнішньо-поверхневу сторону світу, а сутнісну характеристику самого буття.

Інший античний напрям філософії, в якому буття постулювалося як статичне й незмінне (що випливає з учення Парменіда; подібні погляди надалі висловлювали елеати Меліс і Зенон, Архімед, Платон та ін.), містить тезу про «*елімінацію*» часу. Оскільки зміна буття неможлива, адже немає чогось іншого, у що буття могло б переродитися, відповідно виключається й можливість існування часу як атрибуту цієї зміни: перманентне буття має позачасовий характер. Воно не належить ані минулому, ані майбутньому, воно завжди є. Розвитком цих позицій є онтологія Платона. Зіставляючи категорії «вічність» і «час», філософ підкреслює принципову розмежованість сфер їх застосування.

Онтологічно з часом взаємопов'язане все народжене, що має початок і кінець. Спроба мислити крізь призму цієї ж категорії про світ духовних праобразів – ідей (який і є істинним буттям), відносячи їх до тієї чи іншої фази часу, докорінно спотворює їх єство. Щодо нетлінних родових сутностей коректною є констатація їх вічної наявності («Тімей»).

Опосередковує вказані протилежні підходи концепція Аристотеля. Визнаючи постійний розвиток світу, філософ пропонує суще розглядати і як наявне, і як таке, що становиться. Мислитель вносить у філософське знання новий елемент: світ (Космос) є і при цьому він – потенція щодо зміненого самого себе (через фрагмент часу). Філософ вважає, що категорії потенції та акту потребують третьої, через яку можливо було би позначити перехід від першої до другого, і такою постає категорія *становлення*. При розумінні суцього як такого, що стає, воно виявляється і тотожним, і нетотожним самому собі. Тотожність полягає в тому, що воно ще *воно*, а не *інше*, нетотожність – в тому, що воно, будучи таким *воно*, є *відмінним* від самого себе, розглянутого на попередньому етапі (за рядом ознак). Становлення виражається через параметри порядку й тривалості, які, у свою чергу, складають єство категорії *часу*. У вченні філософа підкреслюється, що час – не ілюзія і не «щось подібне до вічності», створене, щоб супроводжувати речі (Платон), а невід'ємний атрибут буття. Філософ вказує, що констатація й пізнання плину часу здійснюється через розрізнення у русі його колишніх, нинішнього і подальших станів. Час як число руху («число, що рахується»), тобто виражена математично об'єктивна властивість перебігу тих чи інших процесів, виявляється ключовим поняттям в концепції Стагірита («Фізика»).

У Середньовіччі та Відродженні в контексті пошуку онтологічних підстав інтерпретації темпоральної проблематики доречним виглядає зіставлення теїзму та пантеїзму. В серцевині теїстичної думки (Августин Аврелій, Ансельм Кентерберійський, Петро Ломбардський, Альберт Великий, Бонавентура, Тома Аквінський та ін.) перебуває ідея трансцендентного Бога, який породив природне буття *ex nihilo* і надалі продовжує свою активність у творенні нових форм. Так, Августин, спираючись на Святе Писання, постулює відсутність у Бога будь-якого субстрату, з чого можна було б створювати, тому необхідно визнати, що Всевишній творить світ виключно Словом, спів-вічним з Ним. Звертаючись до категорії часу, філософ долає протиріччя, пов'язані з

діяльністю Бога «до» початку творіння. Говорити про те, що Бог за часом і в часі випереджає своє творіння, означає розглядати вічність більш локальною за час. Таким чином, поняття минулого й майбутнього не застосовні в характеристиці Буття Божого, для Нього є лише вічне «сьогодні» («Сповідь»). Тома Аквінський пише, що Всевишній як Сущесамо-по-собі володіє буттям в абсолютному значенні. На противагу цьому світ інтерпретується як суще, вторинне та відносне щодо Бога. Запропоновані Аквінатором знамениті п'ять доказів Буття Бога експліцитно й імпліцитно містять тлумачення співвідношення вічності та часу, де перша категорія застосовується як виключно характеристика Бога, тоді як все, що належить до створеного світу, атрибутовано часом («Сума теології»). Слід додати, що в роботах середньовічних мислителів категорія часу отримала *історичну* та *телеологічну* інтерпретацію: все створене, що має початок, матиме і кінець, і ця кінцевість зрештою виливається в світопреставлення.

Пантеїстична думка (Іоанн Скот Еріугена, Амальрік Бенський, Давид Дінантський, Майстер Екгарт, Микола Кузанський, Джироламо Кардано, Франческо Патриці та ін.) позиціонує природу як результат еманції сутності Бога та тяжіє до ототожнення Його і світу. Одним із найяскравіших прикладів пантеїзму є вчення Джордано Бруно. Поступово долаючи дискретність причин буття, виділених Аристотелем, ренесансний філософ розчиняє синтезовану триєдину причину (в якій сплетені діюча, формальна та цільова) в матерії, стверджуючи, що природа одухотворена, тобто Бог опредмечений в актах природи. В рамках даного підходу відкидається теїстична теза щодо причетності часу лише до існування світу та обмеженості цим існуванням.

Перша наукова революція XVI–XVII ст. кинула новий виклик філософам і вченим. Виникла необхідність інноваційного філософсько-методологічного та природничо-наукового осмислення проблем часу (як і простору). Більш того, виділення даного періоду, як і наступних, в сучасних варіантах періодизації науки в теперішньому розумінні одним з критеріїв має те чи інше розв'язання вказаних проблем. Виокремлюючи так звані класичний, некласичний та постнекласичний етапи розвитку наукового знання (В. Стьопін, Ю. Мелков), дослідники протиставляють один одному перший та другий етапи як підґрунтя субстанціонального та релятивістського підходів в інтерпретації простору та часу, а третій етап –

на тлі класичного та некласичного етапів як концептуалізованих позицією оборотності часу – виділяють парадигмальною установкою його необоротності.

В концепції Ісаака Ньютона, відомій під назвою субстанціальної, час як «рівномірно плинна тривалість» і простір як «нескінченна константна протяжність» – *абсолютні субстанції*, «вмістилища самих себе і всього суцього». Підкреслюється, що перебування природного суцього в абсолютній часовій субстанції (як і просторовій) жодним чином не впливає на неї саму. Іншими словами, плин абсолютного часу не залежить ані від прискорення або уповільнення руху тіл, ані від процесів, що відбуваються в самих тілах. Жодні зовнішні стосовно об'єктів світобудови причини не здатні змінити хід годинника (умовного світового хронометра), запущеного Творцем при створенні світу, що йде з тих пір однаково в усіх частинах Всесвіту. Відповідно тривалість існування речей є величиною константною («Математичні начала натуральної філософії»). Послідовники цієї думки – І. Г. Ламберт, Ж. Л. Лагранж, П.-С. де Лаплас, Л. Больцман, К. В. Л. Шарльє, М. Козирєв та ін.

В реляційній концепції Альберта Ейнштейна час і простір вже не мисляться незалежно від матерії. Навпаки, вони характеризують особливості руху матеріальних об'єктів («Теорія відносності»). *Відносність простору і часу* має дві підстави: їх показники залежать від швидкості об'єкта й сили тяжіння. Перше положення обґрунтоване Ейнштейном в спеціальній теорії відносності (СТВ), друге – в загальній теорії відносності (ЗТВ). Подальша розробка ейнштейнівських постулатів представлена в роботах В. де Сіттера, О. Фрідмана, Г. Вейля, М. Борна, В. К. Гейзенберга, К. Ф. Геделя, Р. Ф. Фейнмана, Дж. Л. Сінга, Д. Д. Бома, Р. Пенроуза, С. Мейєна, С. Гокінга та ін.

В СТВ Ейнштейн відхиляє ньютонівські поняття абсолютного часу і абсолютної одночасності подій, розділених просторово. Використовуючи так звані перетворення Лоренца, він поєднує спеціальний принцип відносності й принцип сталості (інваріантності) швидкості світла. Надзвичайно важливим є одне з положень СТВ, згідно з яким зі збільшенням швидкості руху об'єкта перебіг фізичних процесів і хід годинника відносно системи спостерігача сповільнюються. ЗТВ ґрунтується на таких положеннях: а) гравітаційні рівняння цієї теорії можуть бути застосовані щодо будь-якої системи координат; б) вони є

структурними законами, за допомогою яких здійснюється опис зміни поля тяжіння; в) реальність є принципово «неевклідовою». В рамках ЗТВ завдяки чиннику тяжіння скасовується безпосередність і конкретність координат простору і часу (у фізичному сенсі).

Зіставляючи позиції оборотності та необоротності часу, слід зазначити, що перша з них є сутнісною особливістю класичної механіки з її розумінням світобудови як абсолютно *симетричної* системи в аспекті спрямованості часу. Ця симетричність впливала з позиції жорсткого («лапласівського») детермінізму, принципово включеної в класичну картину світу. Детерміністська логіка вселяла впевненість у тому, що зміна векторів сил системи на 180 градусів змусить систему рухатися у зворотному напрямку, причому розрізненням руху як механічного переміщення у просторі та як розвитку в часі фізики себе не обтяжували. В той же час, на класичному етапі у науковий тезаурус було введено поняття ентропії (Р. Клаузіус), що стало однією з підстав ідеї «стріли часу» на пізніших етапах еволюції науки. В некласичному типі раціональності принципово відкинуто жорстко детерміністську установку. В науковому обігу вкоренився імовірнісний опис (поняття «амплітуди імовірності» в квантовій механіці та «імовірнісний опис в термінах ансамблю траєкторій» у Дж. В. Гіббса, А. Ейнштейна). Однак вчені продовжували заперечувати реальність необоротних процесів.

Ідейне поле моделі *необоротності часу* є породженням третього, постнекласичного, етапу розвитку науки. Воно виявилось практично несумісним зі старою дослідницькою програмою. Охопивши спочатку природничі науки, ця думка зайняла провідні позиції і в гуманітарному знанні, про що свідчать роботи таких її adeptів, як Л. Бевзенко, С. Гокінг, Е. Гунциг, І. Добронравова, І. Єршова-Бабенко, Ю. Климонтович, С. Курдюмов, Е. Ласло, Р. Пенроуз, В. Петрушенко, І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Гакен, Е. Янч та ін. Видима невідповідність між поступовим зростанням ентропії, що вело систему до максимуму неупорядкованості (фізичного хаосу), та необоротним упорядкуванням була усунена через розрізнення замкнутих і відкритих систем: саме в других спостерігаються процеси самоорганізації, під час яких виникають все складніші «дисипативні структури» (термін І. Пригожина). Самоорганізація постає як поетапний перехід від стану порядку до стану хаосу, потім – до нового порядку («Порядок із хаосу: новий діалог людини

із природою»). Поняття «стріли часу» формується через осмислення принципів необоротності, закладених в єство певних класів процесів (Р. Пенроуз таких налічує сім). Так, описана вище ідея термодинамічної «стріли часу» пов'язана із односпрямованістю у передачі тепла та відповідним зростанням ентропії (другий закон термодинаміки). Космологічна «стріла часу» концептуалізована констатацією необоротності в процесі розширення Всесвіту, що є одним з ключових положень теорії Великого вибуху.

Онтологічній парадигмі часу історично протиставлена *антропологічна парадигма часу*. Незважаючи на значні різночитання в тлумаченнях часу в рамках цього «концептуального каркасу» (К. Поппер), її adeptів об'єднує ідея визначальної ролі людини в темпоралізації буття. Саме за допомогою її саморозкриття все, що відчуває на собі наслідки цього акту і відкликається на нього, ознаменовується часом. Під антропологічною парадигмою часу розуміється модель, що пов'язує часову структуру і самого людського буття, і «освоєного» людиною суцього з її діяльністю.

Передумови формування цієї парадигми склалися в XVII–XVIII ст., хоча прямі вказівки на щільний зв'язок часу із суб'єктом наявні ще у Середньовіччі (в Августина). Висуваючи, з одного боку, онтологічні підстави часу (в роботі «Про град Божий»), з іншого боку, філософ визнає, що за умови пресупозиційного прийняття положення про вимір руху часом крізь призму понять тривалості та протяжності йдеться про відповідні атрибути самого духу («Сповідь»). Замість традиційних понять минулого, сьогодення та майбутнього Августин пропонує іншу термінологічну тріаду: *теперішнє минулого, теперішнє сьогодення, теперішнє майбутнього*. Перша фаза фундується пам'яттю, друга утворюється безпосереднім уважним спогляданням речей, третя – їх очікуванням та передбаченням. Отже, саме в людській душі завдяки вказаним іманентним здібностям в часі відповідно виділяються минуле, сьогодення та майбутнє, а також здійснюється його вимірювання.

Повертаючись до філософської думки XVIII ст., зауважимо, що за задумом Іммануїла Канта, в новій формі метафізика має постати не стільки як вчення про буття, його сутність і форми, скільки у вигляді постановки і вирішення проблеми фундаментальних підстав онтології, її можливостей і перспектив. Це, своєю чергою, вимагає звернення до тем сутності людини, її пізнавальних можливостей. Здійснений Кантом

«коперніканський переворот» постає однією з передумов формування і реконструкції антропологічної парадигми часу, фундуєчи її в таких позиціях: а) *»олюднення» метафізики*, зокрема тлумачення категорій простору та часу як *«умов споглядання»* («Критика чистого розуму»), які дозволяють іманентно оформлювати картину пізнаваного об'єкта; б) *темпоралізація свободи волі*. Кантівський принцип автономії волі, згідно з яким рушій здійснення свободи волі як категоричний імператив закладений в ній самій, надає їй часового виміру, спрямовуючи в майбутнє («Основи метафізики моральності»). Завдяки цьому вектору те, що потенціювалося у вигляді мети в сьогодні, в прийдешньому отримує дійсне існування.

Феноменологічний підхід до проблеми темпоральності Едмунда Гуссерля полягає в осмисленні *свідомості часу*, коли розкривається часова сутність предметів сприйняття, пам'яті, очікування. Сутнісним у цій концепції є те, «як, поряд з «часовими об'єктами», іманентними та трансцендентними, конституюється сам час, тривалість та послідовність об'єктів?» («Феноменологія внутрішньої свідомості часу»). Ключовим моментом тут є розрізнення здібностей свідомості, позначених філософом поняттями *ретенції, спогаду, сприйняття та протенції*. Ретенція (первинна пам'ять) дозволяє утримувати минуле в теперішньому. Вона – не минуле як таке, а теперішнє «тепер» колишнього інтервалу. На відміну від ретенції спогад як вторинна пам'ять передбачає самодостатнє відтворення без приєднання до теперішнього сприйняття відчуттів минулого. Розмірковуючи про сприйняття, Гуссерль пояснює, що запорукою пролонгованості сприйманих образів є ідеальність межі, яка конституюється завдяки «тепер» у схоплюванні. «Тепер» неоднорідне, адже в його структурі виділяються «більш тонке Тепер і Минуле». Ідеальність межі «тепер», його постійне перетікання у «не-тепер» забезпечують континуальну сутність переходу образів безпосереднього сприйняття до первинної пам'яті. Протенція ж передбачає продовження ходу подій далі актуального споглядання, у майбутнє.

Антропологізація часу І. Канта в екзистенціалістів досягає свого піку. Ці філософи вказують, що час стає якістю буття тільки через людину. Час може бути спрямованим не тільки від світу (і глибше – від буття) до людини (людина – об'єкт часу), але й у зворотному напрямку (людина – суб'єкт часу), виступати як «суще-від-людини». Мартін Гайдеггер,

констатуючи неможливість визначення буття через непосильну для людини всезагальність, пропонує спосіб наближення до цієї таємниці. Постановка і розробка питання про буття вимагає попереднього формування способу його тлумачення. Задля цього філософ вводить категорію *Dasein*, через яку позначає присутність (людську) в бутті, і ця присутність стає основою розкриття буття та часу. Саме через «тепер», що є результатом співвіднесення *Dasein* зі світом, минуле і майбутнє стають *етапами* цілісного континууму часу («Буття і час»). Сутнісним у вченні Гайдеггера є поняття *часовості*, тобто часу у вихідному сенсі, який задає єдність і пов'язаність часових фаз.

Тенденція «олюднення» часу в Жана-Поля Сартра здійснюється за допомогою роздумів про людську свідомість. Єдино можливим вирішенням питання про наявність суцього (буття) мислитель бачить постулювання того, що «буття є саме по собі». Однак завдяки свідомості (буттю-для-себе), що є осередком свободи, з'являється не тільки можливість відгуку на буття-в-собі, але й прагнення оволодіти ним («Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології»). Наслідуючи ідеї М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартр недвозначно вказує на *конституювання часу через особистість*. Саме людина своєю активністю зв'язує три модуси часу в єдиний темпоральний ланцюг.

В сучасному науково-філософському дискурсі онтологічна парадигма часу розвивається у фізичних, космологічних, геологічних, біологічних, хімічних теоріях, а також у відповідному філософсько-методологічному напрямку досліджень темпоральної проблематики. Реконструкція антропологічної парадигми часу відбувається шляхом розробки концепцій історичного, соціального, психологічного, художнього, лінгвістичного, антропного часу.

В. Ханжи

ФІЛОСОФІЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ (історія та концепції) – у *точному значенні* це сфера філософії, яка розробляє питання можливості «сильного» штучного інтелекту. Дж. Серль запропонував розділяти «слабкий» і «сильний» штучний інтелект [10]. Перший тип штучного інтелекту, «слабкий», відомий також як «вузький», є такою інтелектуальною системою чи системою для обробки інформації, яка повинна містити певні елементи ментального репертуару людської